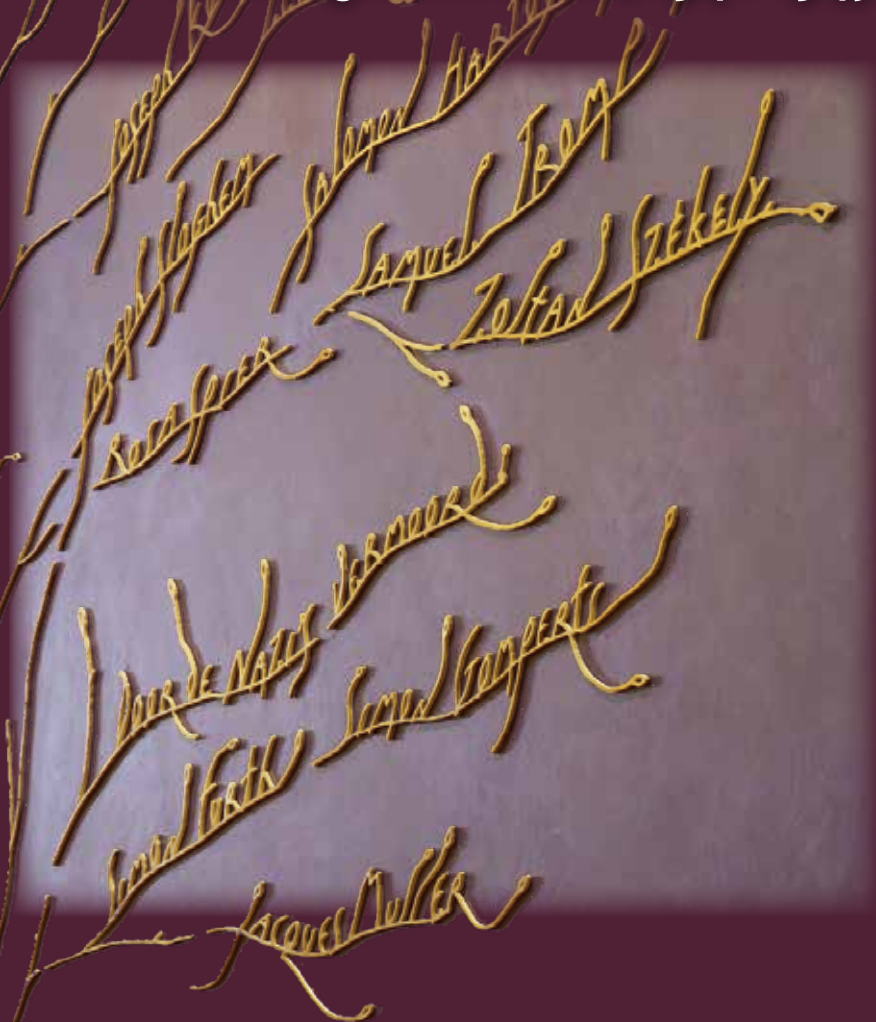


TERUG!

Ontslagen Joodse musici uit het
Concertgebouworkest, 1940-1945



Willem de Haan

Terug!

TERUG!

Ontslagen Joodse musici uit het
Concertgebouworkest, 1940-1945

Willem de Haan



Hilversum

Verloren

2026

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Constantijn van Nispen Fonds en de Stichting Levi Lassen.



Afbeelding op het omslag: herinneringsteken voor Joodse musici.

Foto: Filip Dujardin.

© 2026 Willem de Haan
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464552379

Omslagontwerp: WarmGrijs/Robert Koopman, Hilversum
Opmaak: Rombus, Hilversum

This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR).

No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining and scraping, without written permission from the publisher.

INHOUD

Voorwoord	7
-----------	---

Deel 1 Wat is gebeurd

1	Inleiding	13
2	Van hoogtepunt naar dieptepunt	18
3	Ontslag	27
4	Het Joodsch Symphonie Orkest	33
5	Barneveld	46
6	Westerbork	51
7	Theresienstadt	63
8	Bevrijding	75
9	Terug in het orkest	81
10	Slot	86

Deel 2 Zeventien levensverhalen

Siegfried (Sieg) Jacques de Boer	100
Samuel Brill	103
Simon Furth	109
Simon Gomperts	111
Emanuel Haagman	112
Joël (Jo) Hekster	115
Joseph (Joop) Koen	119
Benjamin (Ben) Meijer	122
Jacques (Jacq) Muller	125
Louis (Lou) Pens	128
Lion (Léon) Rudelsheim	131
Louis Salomons	137
Joseph (Jo) Sloghem	140

Salomon Hartog (Sal) Snijder	143
Rozalie (Rosa) Spier	146
Samuel (Sam) Tromp	152
Zoltán Székely	158

Bijlagen

Bijlage 1 Dossier Herzieningsverzoek Lion Rudelsheim	174
Bijlage 2 Dossier Herzieningsverzoek Zoltán Székely	177

Noten	179
Verantwoording illustraties	245
Literatuur	247

VOORWOORD

Op 4 mei 2023 sprak ik in het kader van de Dodenherdenking over een kamporkest van Joodse musici uit de stad Lviv (Oekraïne). Kort voor het einde van de oorlog werden alle orkestleden een voor een doodgeschoten en in een massagraf gestort. Van slechts enkelen kennen we de (volledige) namen. De meesten zijn in de vergetelheid geraakt. Op een iconische foto van dit orkest staat een aantal musici in een kring te spelen. Het voelt ongemakkelijk om aandachtig naar die foto te kijken omdat het dan lijkt alsof de onbekende musici als het ware smeken om niet te worden vergeten. Dit is wat de ‘urgentie’ van een Holocaust-foto wordt genoemd.¹

Na mijn voordracht vroeg iemand wat tijdens de bezetting met de Joodse musici van het Concertgebouworkest is gebeurd. Op die vraag was ik in het geheel niet voorbereid en moest ik het antwoord schuldig blijven. Ik voelde mij echter aangesproken. Sterker nog, die vraag liet me niet meer los. Ik voelde mij geroepen om uit te zoeken wie die musici waren en wat met hen is gebeurd. Want, om met historicus Jacques Presser te spreken: ‘Het leven gaat voort, zo ook de geschiedenis. *Aber zuweilen muss einer da sein, der gedenkt.*’²

Voor het schrijven van dit boek heb ik gezocht naar wat over het lot van de ontslagen Joodse orkestleden te vinden was in het archief van Het Concertgebouw, het Stadsarchief en het NIOD-archief in Amsterdam, het Nationaal Archief in Den Haag en het archief van de Sociale Verzekeringsbank in Leiden. Online heb ik gezocht in de Holocaust Survivors and Victims Database in Bad Arolsen, het archief van het United States Holocaust Memorial Museum in Washington D.C. en het Yad Vashem-archief in Jerusalem. Voor een beter begrip van de ontslagprocedure en het (over)leven van de ontslagen orkestleden heb ik gebruik gemaakt van bestaande literatuur. In haar boek *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk* heeft historica Pauline Micheels beschreven hoe de ‘isolering en verwijdering’ van Joodse musici uit het Nederlandse muziekleven ‘volgens een bijna vlekkeloos scenario’ is verlopen.³ De door haar gemaakte reconstructie van dat proces levert de context van het ontslag van de Joodse leden uit het Concertgebouworkest. Voor de achtergrond van wat daarna met hen is gebeurd, heb ik mij vooral gebaseerd op het oorspronkelijk in 1965 verschenen werk van Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*.⁴ Ik heb voor dit werk gekozen omdat Presser zich in belangrijke mate heeft gebaseerd op

‘egodocumenten’ zoals brieven, dagboeken, memoires, en op gesprekken met Joden over wat zij persoonlijk hebben meegemaakt. Hij schrijft zelfs over ervaringen waarover zij liever niet wilden spreken en waarvan sommigen zeiden dat zij zich er niets meer van konden herinneren. Pressers geschiedschrijving is persoonlijker en daarvoor gemakkelijker invoelbaar.⁵

Om een indruk van de muzikale loopbaan van de ontslagen orkestleden te krijgen, is uit het gedigitaliseerde krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek geput. Voor een beeld van hun persoonlijk leven heb ik waar mogelijk met nabestaanden van orkestleden gesproken en gecorrespondeerd. Met intensief speurwerk is het gelukt om een aantal onderduikadressen te achterhalen waardoor het mogelijk werd met nazaten van mensen die Joodse orkestleden een schuilplaats hebben geboden te spreken.

Het spijt mij dat ik over de drie orkestleden die door de nazi’s vermoord zijn betrekkelijk weinig heb kunnen vinden voor een biografische schets waarmee de herinnering aan hen levend kan worden gehouden. Van twee van hen heb ik zelfs geen bruikbare foto kunnen vinden. Het was moeilijk om verhalen over hen te vinden, ook omdat zij geen kinderen hadden. Het was daardoor niet mogelijk om met (klein)kinderen in contact te komen. Maar gelukkig hebben (klein)kinderen van andere Joodse orkestleden mij wel verteld en geschreven over wat zij zich nog van hun (groot)vaders herinneren of over hen hebben gehoord. Ik noem Milly de Boer (de dochter van Siegfried de Boer), Paul Brill (de zoon van Samuel Brill), Suzy Hekster (de kleindochter van Jo Hekster), Eugène en Viola Rudelsheim (de kleinzoon en kleindochter van Lion Rudelsheim) en Greetje Roseboom-Tromp en Betty Roseboom (de dochter en kleindochter van Sam Tromp). Hun betrokkenheid bij het lot van hun (groot)vaders en hun reacties op wat ik hen heb laten lezen, waren voor mij bemoedigend en motiverend om door te gaan. Zo schreef Betty Roseboom:

We hebben uw gedetailleerde en boeiende beschrijving over het (orkest)leven van Sam Tromp met grote interesse en aandacht gelezen en zijn heel blij met de uitvoerige informatie die u in de tekst verstrekt heeft. Veel daarvan is nieuw voor ons en we zijn u zeer dankbaar voor het aanvullen van de geschiedenis van onze familie. Dit is heel belangrijk voor ons.⁶

Behalve met nabestaanden heb ik ook gesproken en gecorrespondeerd met nazaten van onderduikverleners: Anja van Bunnik, een nicht van Adri Boorsma die onderduik verleende aan Emanuel Haagman; Hansje Gobets, de dochter van Hendrika (Hans) Weisz die onderduik verleende aan Louis Salomons; Jaap van Luin, de zoon van Jaap en Miep van Luin-Riemersma die onderduik verleenden aan Jo Hekster; Margreet Voorhoeve, de schoondochter van Otto en Bep Voorhoeve-de Beus die onderduik verleenden aan Samuel Brill; en Marian en Steven van der Waals, kleinkinderen van Clara Elise (Clara) Nachenius die onderduik verleende aan Simon Furth. Ook zij hebben mij gemotiveerd bij het schrijven van dit boek.

Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van de verhalen van nabestaanden en nazaten om bepaalde situaties en gebeurtenissen meer voorstelbaar te maken. Ik heb er uiteraard rekening mee gehouden dat zij bepaalde aspecten benadrukken en andere zaken

misschien onderbelichten of weglaten. Altijd wanneer mensen over hun leven vertellen, zullen zij gebeurtenissen uit hun herinnering selecteren en ordenen tot een begrijpelijk verhaal. Met de feiten en herinneringen die ik heb kunnen verzamelen, is een verhaal gecomponeerd waarin zo getrouw mogelijk wordt weergegeven wat ik over het lot van de ontslagen orkestleden te weten ben gekomen. Ik hoop echter dat ook iets wordt overgebracht van wat het voor deze musici heeft betekend om zonder vaste baan de oorlog te overleven en daarna de draad van hun leven en loopbaan weer op te pakken. Aan de hand van de verhalen over hun leven en loopbaan kunnen wij hen in herinnering houden, niet alleen als oorlogsslachtoffers maar vooral ook als de mensen en de musici die zij zijn geweest en de betekenis die zij voor anderen hebben gehad.

In het eerste deel van dit boek wordt verteld welk onrecht de ontslagen orkestleden is aangedaan en wordt naar een antwoord gezocht op de vraag hoe het mogelijk was dat zoveel Joodse orkestleden konden overleven en terugkeren in het orkest. In het tweede deel geef ik biografische schetsen van het leven en de loopbaan van ieder van de ontslagen orkestleden, waarin ik vertel over hun opleiding, carrière, ontslag, onderduik of deportatie en, in de meeste gevallen, hun terugkeer in het orkest en hun levensloop daarna.

Bij het onderzoek en de publicatie ervan heb ik van veel mensen op allerlei manieren hulp gehad. Ik noem Henk van Alst, Petra van den Boomgaard, Hessel Bouma, Jan Erik Dubbelman, Ariënne van Driem, Gabi van Driem, Jaap van Eyck, Odilia Fiedler, Eric Heijselaar, An Huitzing, Berend Keulen, Erik Langeveld, Joop Leijendeckers, Rachel Ann Morgan, Eleonore Pameijer, René Polanus, René Potkamp, Albert van der Schoot, Dina Siegel, Nico Steffen, René Taselaar, Lion Tokkie, Jaco Vos, Adriaan van Woudenberg en Frits Zwart. Sommigen heb ik kunnen spreken, anderen waren bereid om op andere manieren hun kennis met mij te delen of iets voor mij uit te zoeken. Zo ging Hessel Bouma in Friesland op pad om voor mij het onderduikadres van Joop Koen ter plekke in ogenschouw te nemen.

Veel dank gaat uit naar David Barnouw, Rudolf Leiprecht en Peter Sluiter voor het lezen en commentariëren van de tekst en aan redacteur Veerle Kusters en uitgever Eva Nicole Pool voor hun inspanningen om van het manuscript een zo goed mogelijk boek te maken. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan Johan Giskes die mij, als musicus, historicus en kenner bij uitstek van de geschiedenis van het Concertgebouworkest, met raad en daad heeft bijgestaan. Hij toonde zich steeds weer bereid om delen van de tekst te lezen, aan te vullen, nauwgezet te commentariëren en de puntjes op de i te zetten, zoals het accent aigu op de i in de achternaam van dirigent Rafael Kubelík. Kathy Davis heeft mij aangespoord om bij alle gepaste terughoudendheid in dit boek af en toe ook iets van mijzelf tot uitdrukking te brengen.

DEEL 1
WAT IS GEBEURD

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

‘Terug!’, schreven medewerkers van het Joods Maatschappelijk Werk op archiefkaarten (afb. p. 176) bij de terugkeer van Joden die tijdens de bezetting naar ‘het Oosten’ waren gedeporteerd. Onderstreept en met een uitroepteken van vreugde over hun overleven van concentratie- en vernietigingskampen. Onder de weinigen die terugkwamen, waren zes Joodse leden van het Concertgebouworkest (zie afb. van archiefkaart p. 176). Zij zouden hun plaatsen in het orkest weer innemen, samen met zes Joodse collega’s die deels door onder te duiken de oorlog hadden overleefd. Op 29 juli 1945 zaten zij weer op het podium bij het eerste naoorlogse concert van het Concertgebouworkest.

Ruim 75 jaar later¹ is in Het Concertgebouw een lettersculptuur (afb. 1) onthuld om te herdenken dat tijdens de Tweede Wereldoorlog zeventien Joodse orkestleden werden ontslagen.² Het herinneringsteken verbeeldt een ‘bloeiende plant waarvan de takken stuk zijn gemaakt’.³

Afb. 1 Herinneringsteken voor Joodse musici onthuld door David Bazen, directeur a.i. van het Koninklijk Concertgebouworkest (links) en Simon Reinink, directeur van Het Concertgebouw (rechts).



Op de afgerukte twijgen staat in sierlijk handschrift:

1940-1945

Uit ons midden verdreven

Siegfried J. de Boer Samuel Brill Emanuel Haagman Joël Hekster Joseph Koen
Benjamin Meijer Louis Pens Léon Rudelsheim Louis Salomons Joseph Sloghem
Salomon Hartog Snijder Rosa Spier Samuel Tromp Zoltán Székely

Door de Nazi's vermoord

Simon Furth Simon Gomperts Jacques Muller

Met de onthulling van dit herinneringsteken hebben de besturen van Het Concertgebouw en het Koninklijk Concertgebouworkest een poging gedaan om de namen van de ontslagen Joodse orkestleden ‘aan de vergetelheid te onttrekken’.⁴ Het gaat echter niet om ‘eerherstel voor Joodse musici’⁵ maar om een ereschuld van Het Concertgebouw, dat indertijd nog de directie voerde over het Concertgebouworkest. Immers, zoals Algemeen directeur van Het Concertgebouw Simon Reinink naar aanleiding van de onthulling van het herinneringsteken erkende:

Het Concertgebouw was bepaald geen baken van verzet, absoluut niet. Een smet op onze geschiedenis en dat zullen we moeten blijven dragen. Ik hoop dat de plaquette een vorm van eerherstel is. Het is essentieel dat Het Concertgebouw en het Concertgebouworkest hiermee – weliswaar heel erg laat – laten zien: dit had nooit mogen gebeuren.⁶

Dit boek is geschreven om te vertellen wat feitelijk is gebeurd en om duidelijk te maken waarom het gebeurde niet mag worden vergeten en bij gelegenheid moet worden herdacht.

Volgens de Joodse overlevering sterft een mens drie keer: de eerste keer als zijn lichaam sterft, de tweede keer als hij wordt begraven en de derde keer als zijn naam voor het laatst wordt uitgesproken. Met het herinneringsteken in Het Concertgebouw worden de namen van de ontslagen orkestleden gememoreerd. Maar om de herinneringen aan de genoemde orkestleden levend te houden, moet worden verteld wie zij waren en welk onrecht hen is aangedaan. Wat is na hun ontslag uit het Concertgebouworkest met hen gebeurd? In hoeverre waren zij die de oorlog hebben overleefd, in staat hun leven en hun loopbaan voort te zetten?

Op het herinneringsteken is te zien dat drie Joodse orkestleden door de nazi's zijn vermoord. Veertien van de ontslagen orkestleden hebben het er levend vanaf gebracht. Een overlevingspercentage van 80% is uitzonderlijk hoog, gegeven dat van alle Joodse Nederlanders nog geen 30% de oorlog heeft overleefd.⁷ Ook in vergelijking met andere Nederlandse symfonieorkesten had het Concertgebouworkest, dat vóór de oorlog het grootste aantal Joodse orkestleden telde,⁸ na de oorlog het hoogste percentage overlevenden.⁹ Hoe is het mogelijk dat zo uitzonderlijk veel Joodse orkestleden de oorlog hebben overleefd? Was dit te danken aan het prestige van het Concertgebouworkest en zijn wereldberoemde eerste dirigent Willem Mengelberg? Of is dat een mythe en hebben anderen de Joodse orkestleden geholpen om de oorlog door te komen?

Aanleiding

Van een wereldberoemd ensemble als het Koninklijk Concertgebouworkest mag worden verwacht dat alles over het lot van haar Joodse musici al grondig uitgezocht en op schrift gesteld is, zoals dit bijvoorbeeld wél – zij het rijkelijk laat – is gebeurd met de *Berliner Philharmoniker und der Nationalsozialismus*¹⁰ en de *Wiener Philharmoniker in der NS-Zeit*.¹¹ Maar tot mijn verbazing is over de levens en loopbanen van de meeste ontslagen

Joodse orkestleden uit het Concertgebouworkest weinig bekend.¹² Alleen over harpiste Rosa Spier is een biografie geschreven.¹³ Alle tijdens de bezetting ontslagen orkestleden zijn overleden en van de meesten leven ook de kinderen niet meer. In veel gevallen bleek met archiefonderzoek nog wel te achterhalen wat na hun ontslag met hen is gebeurd. Maar hoe zij die periode hebben beleefd, bleek veel moeilijker vast te stellen omdat de meesten er liever over zwegen. Violist Jo Hekster sprak bijvoorbeeld in interviews met geen woord over zijn onderduikperiode.¹⁴ Zelfs op een cassettebandje¹⁵ dat in huiselijke kring is opgenomen, zegt hij daarover niets. In plaats daarvan vertelt hij zijn kleinkinderen anekdotes over zijn loopbaan bij het Concertgebouworkest, te beginnen met een hilarisch verhaal over het proefspel waarmee hij door Mengelberg persoonlijk werd aangenomen.¹⁶ Zijn manier van vertellen doet denken aan de Joodse humorist Max Tilleur, die bekend stond om zijn moppen over Sam en Moos. Met een soortgelijke humor lijkt Jo Hekster weg te willen lachen wat hem tijdens de bezetting is aangedaan en overkomen. Hetzelfde deed zijn boezemvriend en collega-violist Adriaan van Driem,¹⁷ die altijd 'probeerde door vrolijke verhaaltjes, grapjes, Joodse moppen en anekdotes de kinderen een onbekommerde jeugd te schenken'.¹⁸

De violisten Hekster en Van Driem waren zeker niet de enigen die met geen woord over die donkere periode spraken. Ook cellist Samuel Brill sprak in een interview niet over hoe hij was ontslagen en had moeten onderduiken.¹⁹

Niet alleen de onderduikers maar ook de Joodse orkestleden die in de concentratiekampen Westerbork en Theresienstadt hadden gezeten, zwegen liever over wat daar was gebeurd. Harpiste Rosa Spier bijvoorbeeld had 'onvoorstelbaar zware jaren doorgemaakt en [...] was er diepgaand door veranderd' maar weigerde categorisch om over haar concentratiekampperiode te spreken.²⁰ Ook violist Sam Tromp was getraumatiseerd, maar wilde er na de oorlog met niemand over praten. Trompettist Joseph Sloghem wilde over het leven in de kampen niets kwijt omdat 'dat wel bekend is'.²¹ Hun zwijgen is begrijpelijk, want:

Joden meenden dat aan niet-joden niet veel viel uit te leggen [over] wat hun was overkomen [vanuit] het besef (of het idee) dat degenen die 'het' niet hadden meegemaakt, 'het' toch niet zouden begrijpen.²²

Bovendien:

was er van niet-joodse kant in veel gevallen sprake van onwil om al te zeer geconfronteerd te worden met hetgeen joodse landgenoten was aangedaan. Bij een deel van de overlevenden versterkte dit de zwijgzaamheid.²³

Gevoelens van schaamte en 'overlevingsschuld' komen regelmatig voor bij overlevenden van de Holocaust. Zij hebben last van het bedrukkende gevoel dat zij de plaats hebben ingenomen van iemand die anders misschien had kunnen overleven.²⁴ Bij de zwijgzaamheid van de genoemde orkestleden heeft dus mogelijk meegespeeld dat zij deel uitmaakten van een groep die door andere overlevenden als bevoorrecht werd beschouwd. Omdat zij speciale bescherming hadden genoten, zouden zij geen recht van spreken hebben.



Onder de weinige Joden die na de oorlog terugkwamen uit de concentratie- en vernietigingskampen, waren zes leden uit het Concertgebouworkest. Zij konden hun plaatsen weer innemen, samen met zes Joodse collega's die uit de onderduik kwamen. Hoe is het mogelijk dat zo uitzonderlijk veel Joodse orkestleden de oorlog hebben overleefd? Was dit te danken aan het prestige van het Concertgebouworkest en zijn wereldberoemde eerste dirigent Willem Mengelberg? Of is dat een mythe en hebben anderen de Joodse orkestleden geholpen? Wat heeft het voor hen betekend om zonder een vaste baan de oorlog door te komen en daarna de draad van hun leven en loopbaan weer op te pakken? Aan de hand van zeventien levensverhalen wordt verteld over gedwongen ontslag, onderduik, deportatie en, in de meeste gevallen, terugkeer van de Joodse musici uit het Concertgebouworkest.

Willem de Haan is als emeritus hoogleraar verbonden aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij deed onderzoek naar internationale (oorlogs)misdrijven in historisch perspectief en schreef over Joodse musici in een kamporkest het boek *Tango of Death. The Creation of a Holocaust Legend*. Leiden: Brill 2023.

